

The Printed Book Week 3

Format and book structure

Advances in typography,
printing craft, trade and market

Hebrew and Arabic printing

Gatherings of an octavo printed book that were never bound. One unfolded sheet top rear; one folded and lying down left; one folded and standing up right front.

An octavo has 8 pages printed on each side of a sheet, 8 leaves = 16 pages in a gathering, and is folded 3 times.

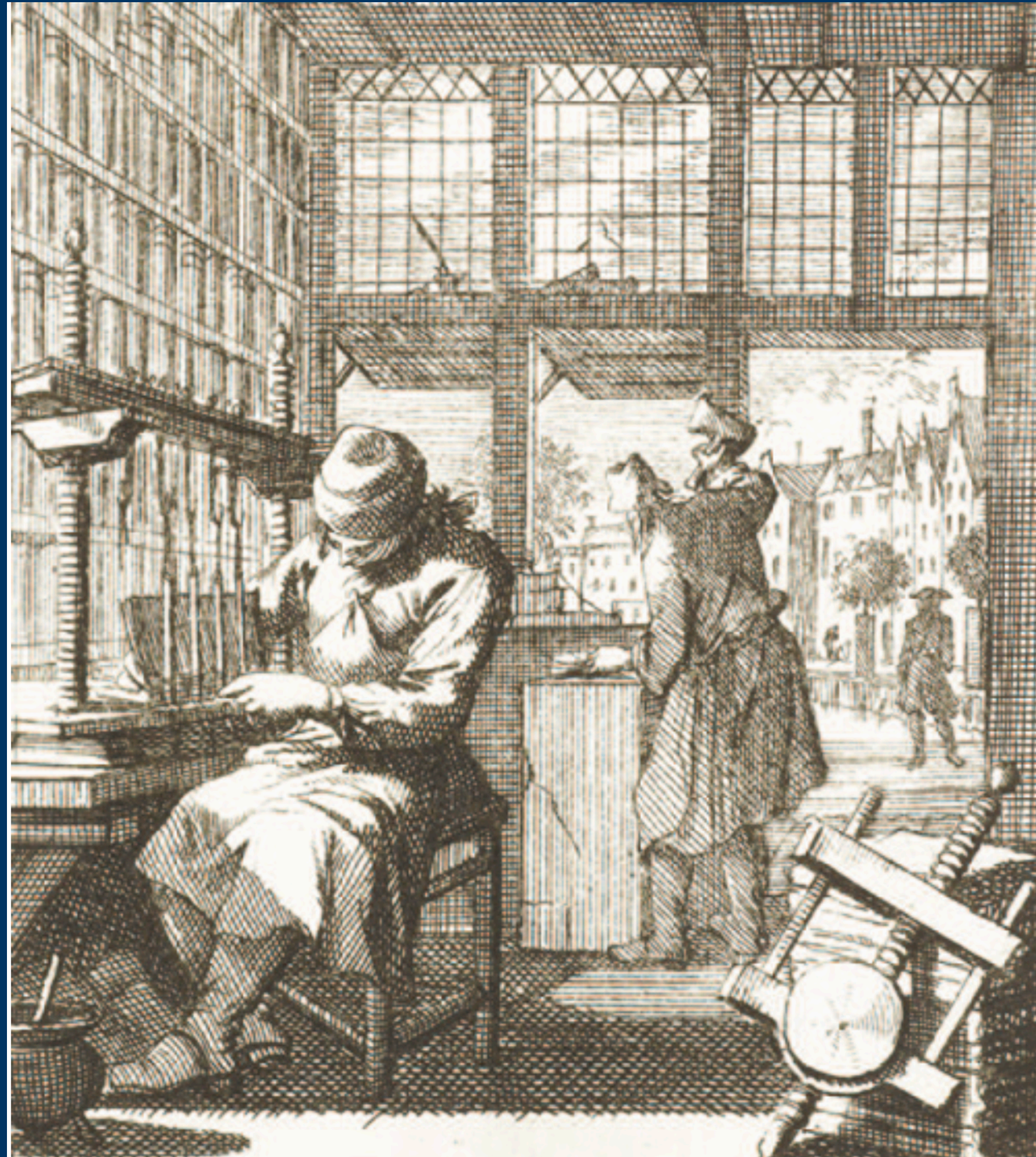
(On exhibit at the Folger.)

Medieval manuscript binding structure, which remained the same in its essentials until the Industrial Revolution: gatherings are sewn through the spine onto cords, which are in turn laced through the front and back boards. The whole thing is then covered with leather.

A 17th-century
Dutch
bookbinder's
shop

Jan Luyken,
Boekbinder, 1694.
Rijksmuseum,
Amsterdam.

Printing in other 15th-16th-century styles

- Roman and Italic types (imitating Humanist minuscule and cursive): rationalized character sets, different aesthetics
- Aldus Manutius
- The first Greek types

CHRONOLOGICAL ORIENTATION

Early 1400s: Poggio Bracciolini and Niccolò de' Niccoli invent Humanist scripts, the models for Roman and italic types, respectively

1450-55 Gutenberg working on printing Bible

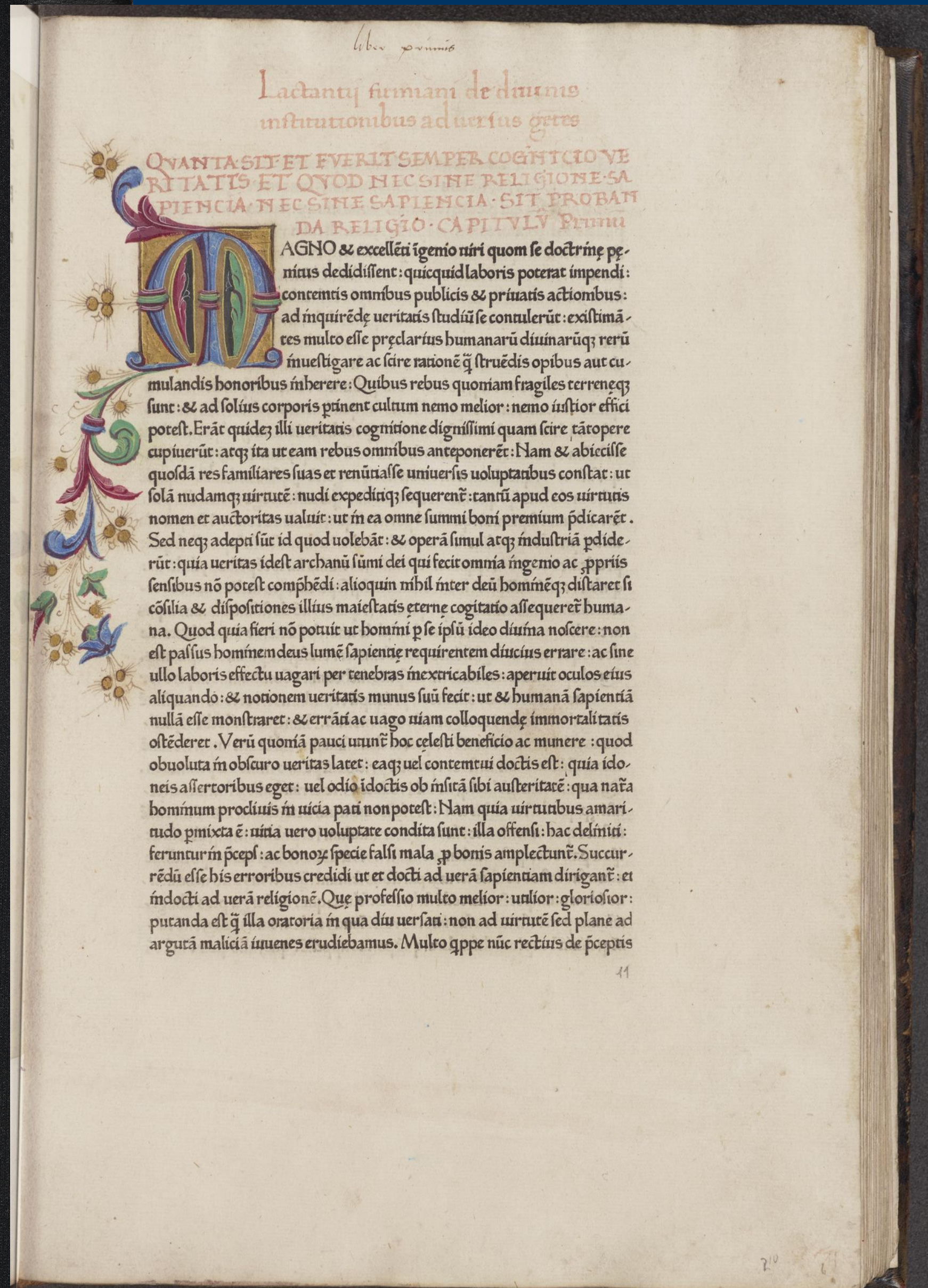
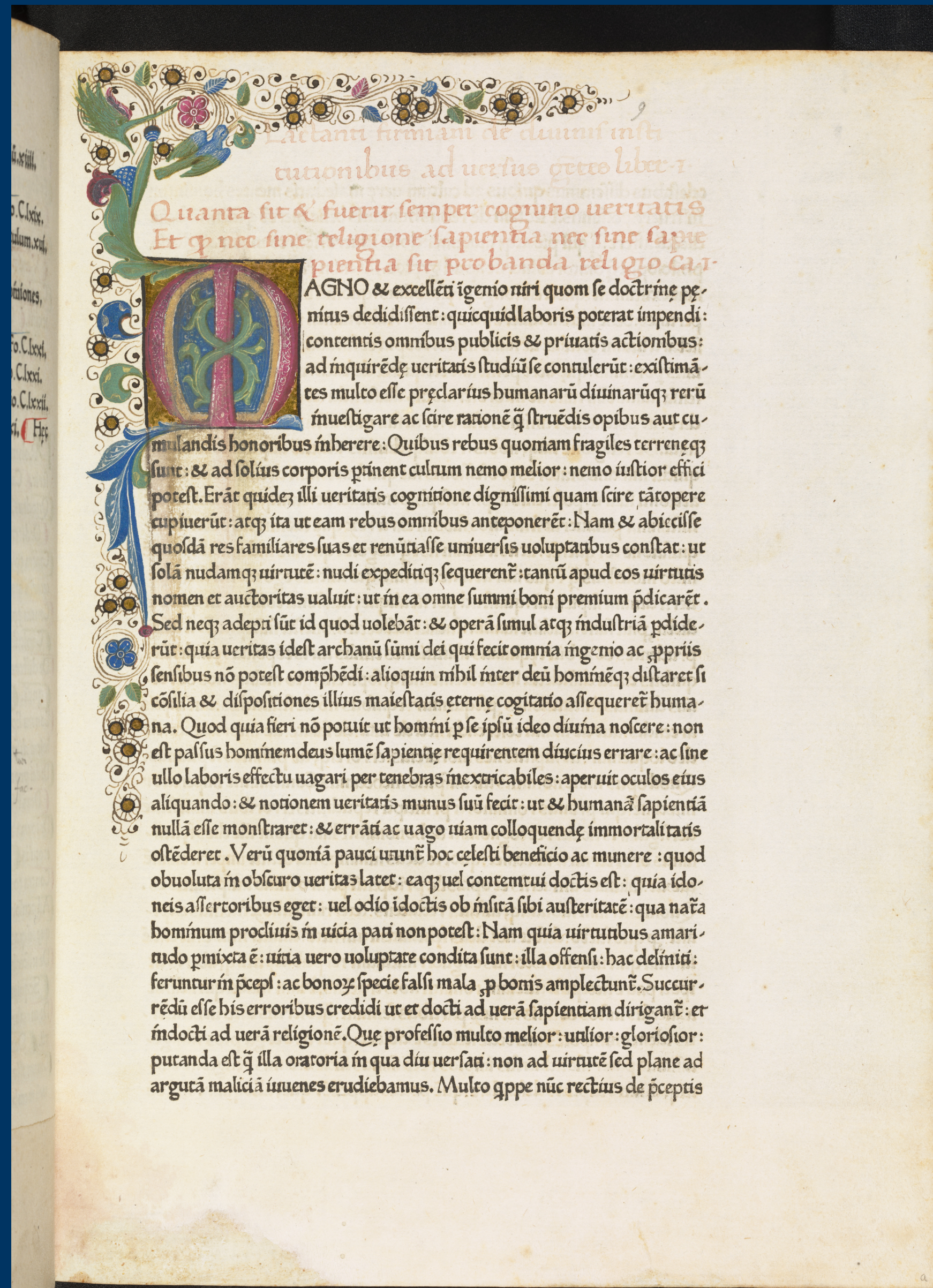
1453 Ottoman conquest of Constantinople

1492 Expulsion of Jews from Spain

1494 Aldus establishes his press in Venice

1517 Luther posts his 95 theses

Sweynheym & Pannartz, Works of Lactantius, printed in Subiaco, Italy, 1465. The first book in Roman type.

Detail of the Sweynheim & Pannartz Lactantius

Quanta sit & fuerit semper cognitio ueritatis
Et q̄ nec sine religione sapientia nec sine sapie
pientia sit probanda religio Ca. I.
AGNOS & excellēti ingenio nūri quom se doctrinē pe-
mīus dedidissent: quicquid laboris poterat impendi:
contentis omnibus publicis & priuatis actionibus:
ad inquirēde ueritatis studiū se contulerūt: existimā-
tes multo esse preclarius humanarū diuinarūq; rerū
inuestigare ac scire rationē q̄ struēdis opibus aut cu-
mulandis honoribus inherere: Quibus rebus quomiam fragiles terreneq;

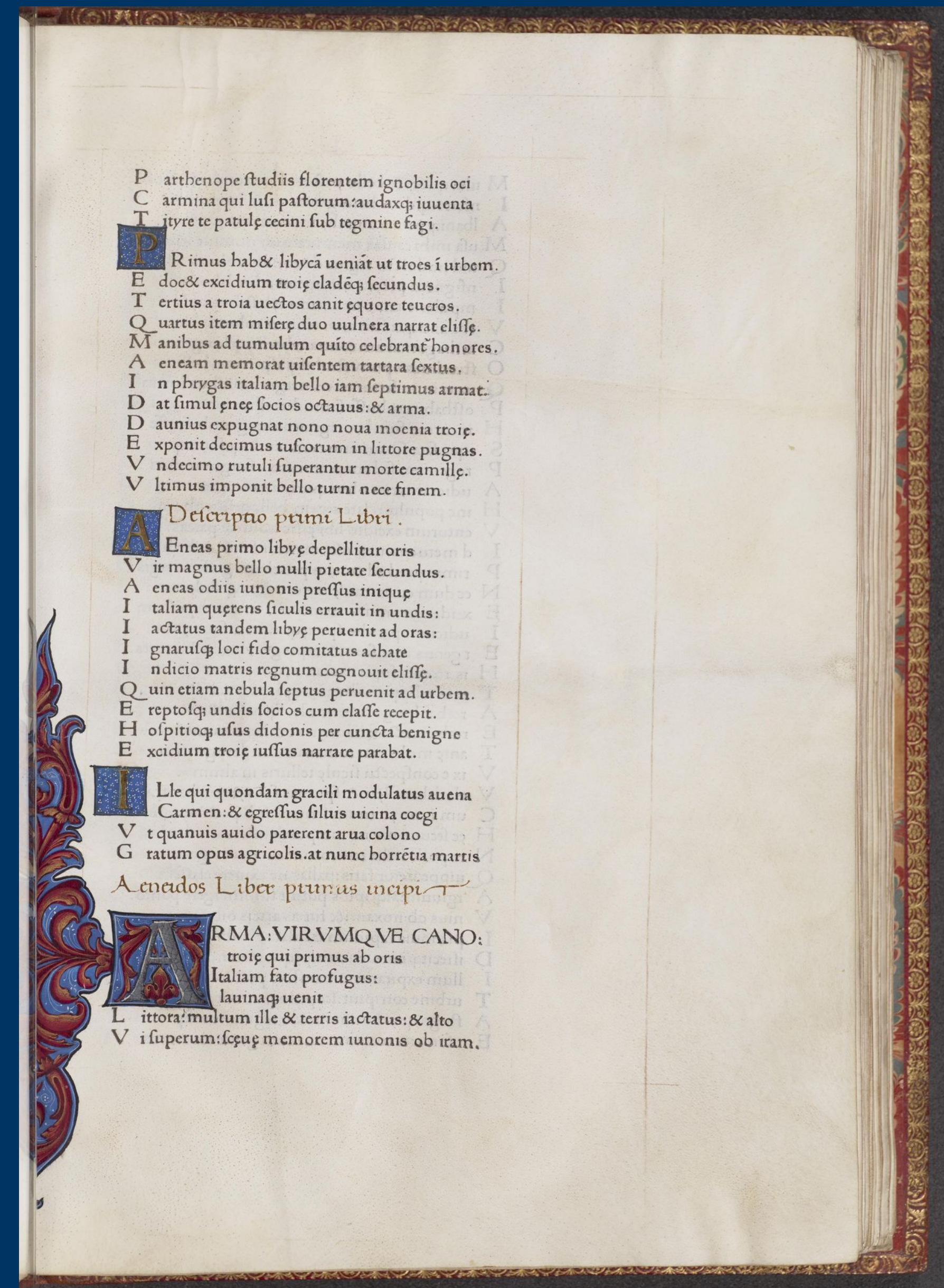
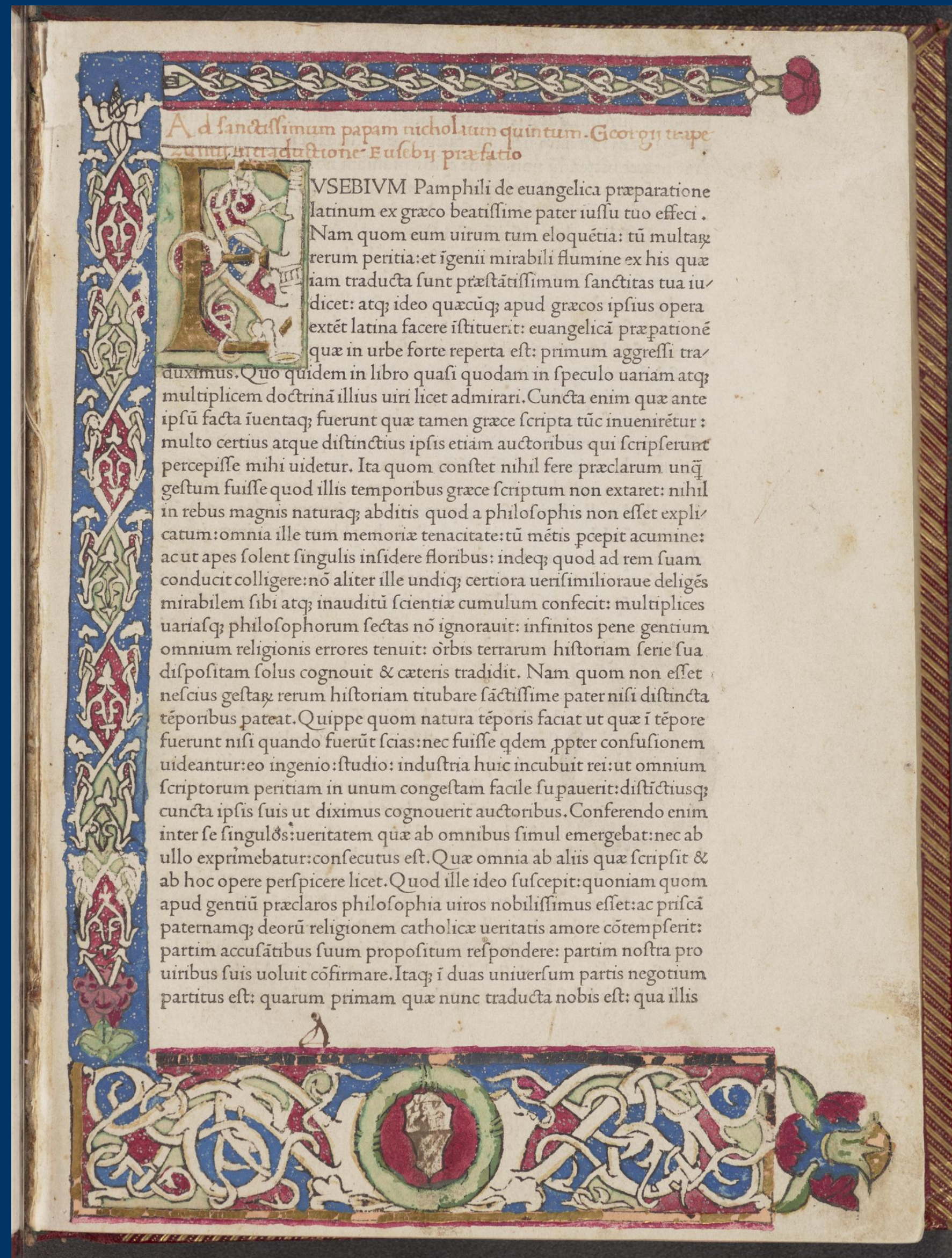

Amaños qui fuit
 in pastoralibus the-
 rue: que vidit super
 israel in diebus ozie
 regis iuda et in die-
 bus iheroboam filij
 ioas regis isrl ante duos annos ter-
 remotus. Et dixit. Dominus de syon
 rugiet: et de iherusalē dabit vocē suā.
 Et luxerūt speciosa pastorū: et esicca-
 tus est vertex carmeli. Hec dicit domi-
 nus. Sup tribz sceleribus damasci et
 sup quatuor nō cōuertā eū: eo qd tritu-

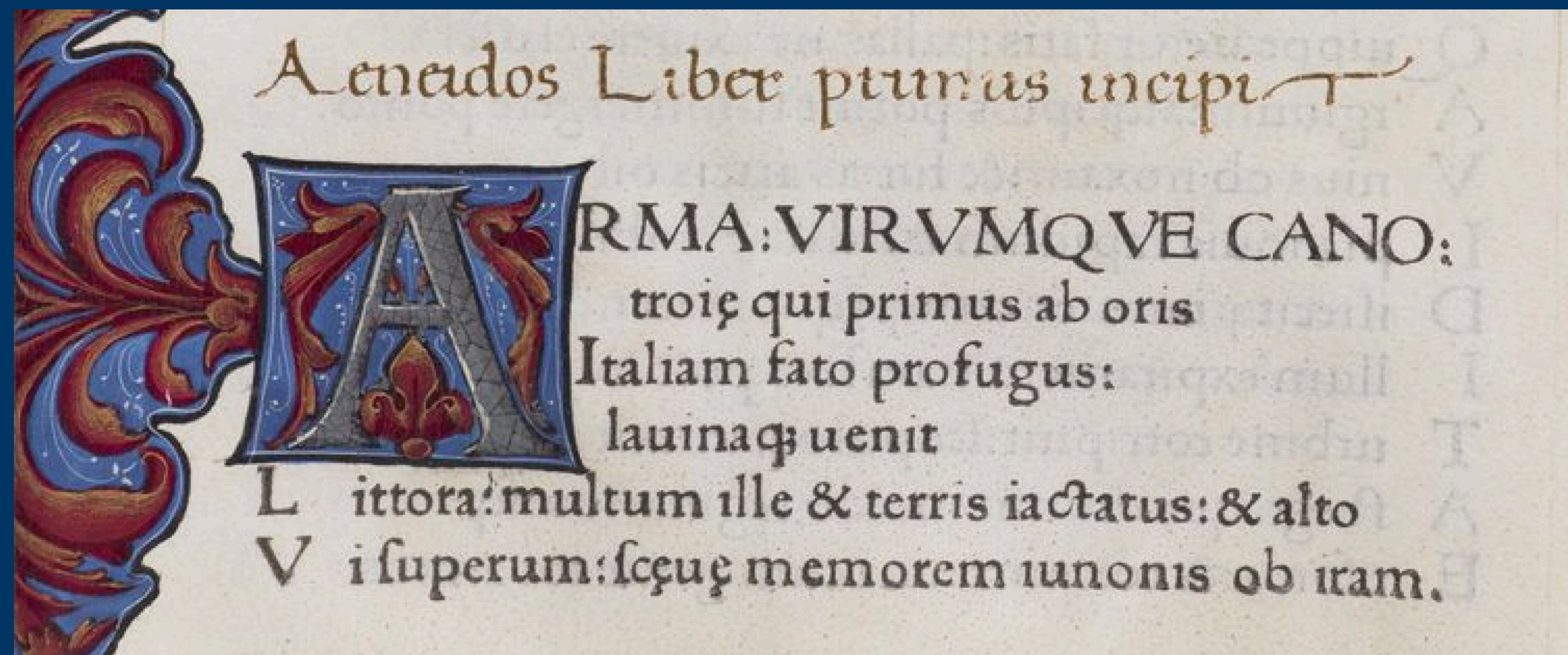
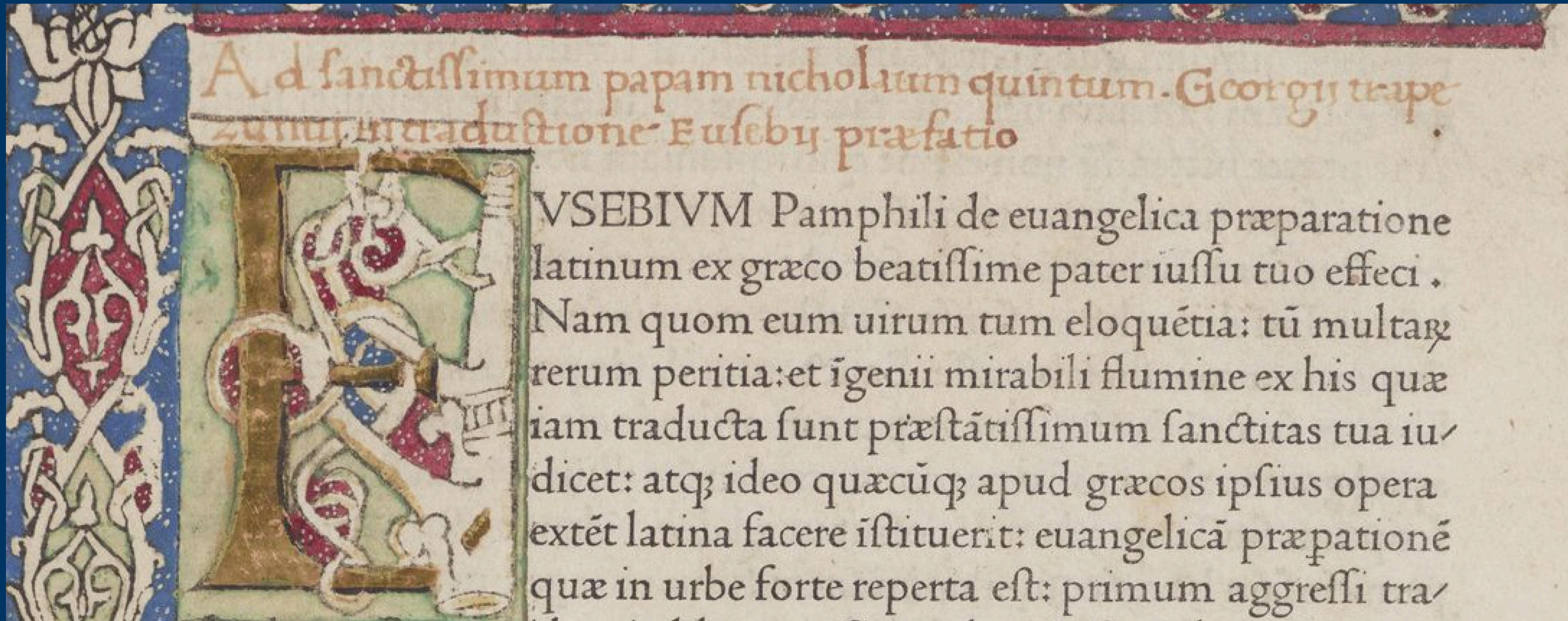
super quatuor non conuertam eum: eo
 qd dissecuerit pregnantes galaad. ad
 dilatandum terminū suū. Et succendā
 ignem in muro rabbath ⁊ deuorabit
 edes eius: in ululatu in die belli et in
 turbine in die commotionis. Et ibit
 melchon in captiuitatem: ipse et prin-
 cipes eius simul dicit dominus. ¶

Hec dicit dñs. Sup tribus sceleri-
 bus moab et sup quatuor non
 conuertam eū: eo qd incendit ossa regis
 ydumee usq; ad cinerem. Et mittam
 ignem in moab ⁊ deuorabit edes cari-

Mature Roman type: Jenson's Eusebius (left) and Vindelinius de Spira's Virgil (right), both Venice 1470

Details of Jenson's Eusebius and Vindelinus de Spira's Virgil

Pietro Bembo,
De Aetna.
Venice: Aldus
Manutius, 1495

Typeface by
Francesco Griffo

PETRI BEMBI DE AETNA AD
ANGELVM CHABRIELEM
LIBER.

Factum a nobis pueris est, et quidem se-
dulo Angele; quod meminisse te certo
scio; ut fructus studiorum nostrorum,
quos ferebat illa aetas nō tam maturos, q̄
uberes, semper tibi aliquos promeremus:
nam siue dolebas aliquid, siue gaudebas;
quae duo sunt tenerorum animorum ma-
xime propriae affectiones; continuo ha-
bebas aliquid a me, quod legeres, uel gra-
tulationis, uel consolationis; imbecillum
tu quidem illud, et tenue; sicuti nascentia
omnia, et incipientia; sed tamen quod es-

Vergil, Opera
Venice: Aldus
Manutius, 1501
Typeface by
Francesco Griffo
(The John
Rylands copy)

ALDVS STUDIO SIS
OMNIBVS .S.

P.V.M. Bucolica. Georgica. Aeneida quam emenda
ta, et qua forma datus, uidetis. cætera, quæ Poe
ta exercendi sui gratia composuit, et obscæna, quæ ei
dem adscribuntur, non censuimus digna enchiridio.
Est animus dare posthac iisdem formulis optimos
quosque authores. Valete.

IN GRAMMATOGLYPTAE
LA VDEM.

Qui graiis dedit Aldus, en latinis
D at nunc grammata scalpta dædaleis
F rancisci manibus Bononiensis,

P.V.M. MANTVANIBV
COLICORVM
TITYRVS.

Melibæus. Tityrus.

Ityre tu patulæ recubās sub Me.
te gmine sagi
Siluestrem tenui nusam meditaris
aena.
Nos patriæ fines, et dulcia linqui
mus arua,

Nos patriam fugimus, tu Tityre lentus in umbra
F ormosam resonare doces Amaryllida sylvas.
O Melibæe, deus nobis hæc oia fecit.
N anq; erit ille mihi semper deus, illius aram
S æpe tener nostris ab ouilibus imbuet agnus.
I lle meas errare boues, ut cernis, et ipsum
Ludere, quæ uellem, calamo permisit agresti.
N on equidem inuideo, miror magis, undiq; totis Me.
V sque adeo turbatur agris. en ipse capellas
P rotinus æger ago, hanc etiam uix Tityre duco.
Hic inter densas corylos modo nanq; gemellos,
S pem gregis ab silice in nuda connixa reliquit.
S æpe malum hoc nobis, si mens non leua fuisset,
D e cælo tactas memini prædicere quercus.
S æpe sinistra caua prædixit ab ilice cornix.
S ed tamen, iste deus qui sit, da Tityre nobis.
V rbem, quam dicunt Romam, Melibæe putau
S tulus ego huic nostræ similem, quo sæpe solemus
Ti.

P.V.M. MANTVANIBV
COLICORVM
TITYRVS.

Melibæus. Tityrus.

Ityre tu patulæ recubās sub Me.
te gmine fagi
Siluestrem tenui musam meditaris
aena.
Nos patriæ fines, et dulcia linqū
mus arua,

Nos patriam fugimus; tu Tityre lentus in umbra
Formosam resonare doces Amaryllida sylvas.
O Melibæe, deus nobis hæc oia fecit. Ti.
Nanq; erit ille mihi semper deus, illius aram
Sæpe tener nostris ab ouilibus imbuet agnus.

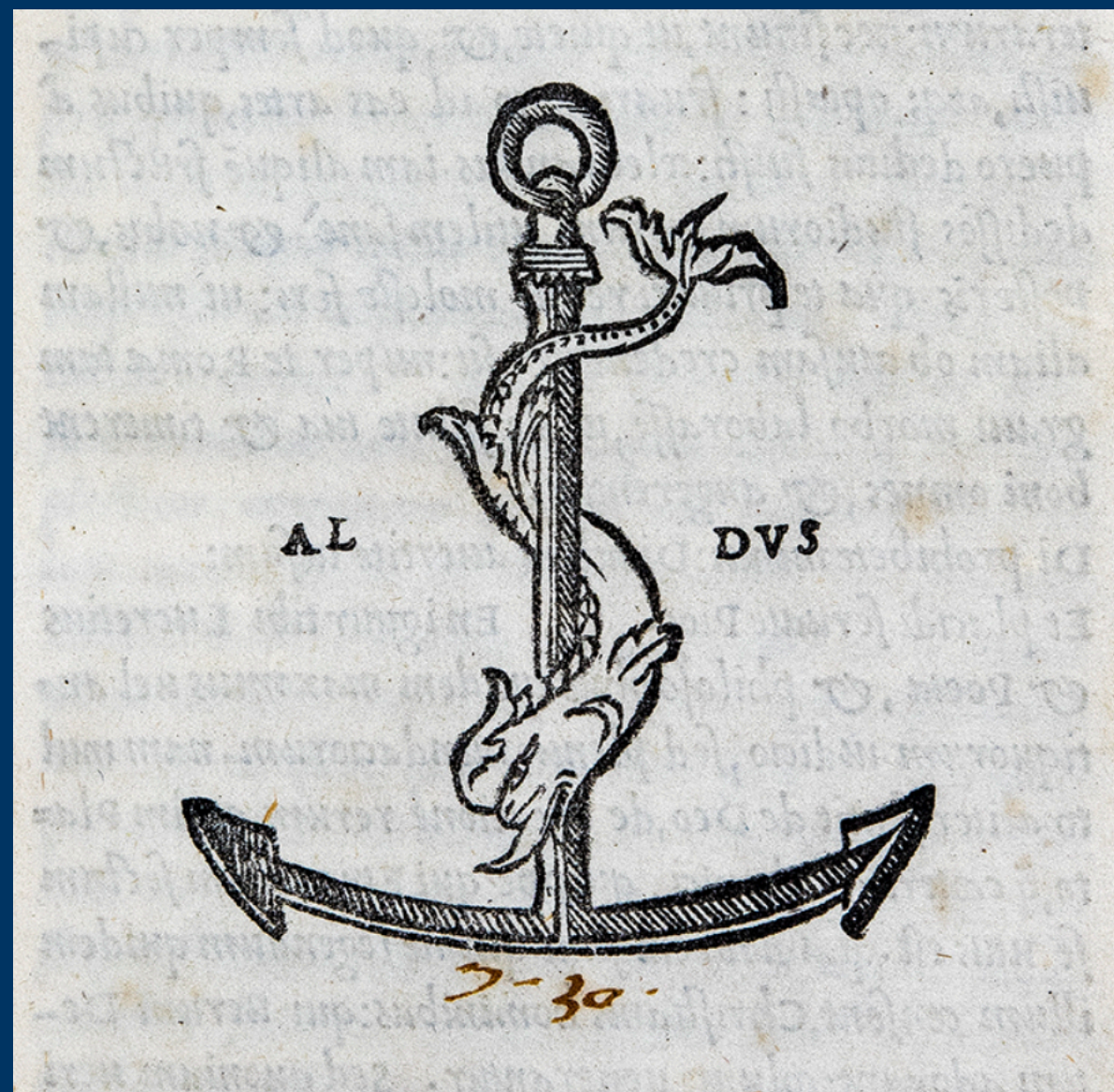
P. VERGILII MARONIS AENEIDOS
LIBER PRIMVS.

Roma virumq; cano, Troiæ qui pri
mus ab oris
Italiam fato profugus, lauinâq;
uenit
Littora, multum ille et terris iacta
tus et alto

V i superum, sæuæ memorem Iunonis ob iram.
M ulta quoq; et bello passus, dum conderet urbem,
I nferretq; deos Latio, genus unde latinum,
A lbaniq; patres, atque altæ moenia Romæ.
M usa mihi causas memora, quo numine læso,
Q uid ue dolens regina deum tot uoluerè casus
I nsignem pietate uirum, tot adire labores
I mpulerit. tantæ ne animus cœlestibus iræ?
V rbs antiqua fuit, Tyrii tenuere coloni

Details from another copy of the Aldine Vergil sold at Sotheby's

Right: Aldus's edition of Aristotle, Venice, 1495-98

Typeface by Francesco Griffo.

Above: his printer's mark

βιον. ὡς τὴν πρὸς ἀμφω ἐχέω ἀπερδῶναι, ἢ μάλλον ἐπὶ τὸ σὺν κεί
 ρην. πρὸς ἣ τούτοις, ἐπεὶ τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν ἐναντία τῆς δυ
 νάμει, ἀδύνατον ἀπερδῶναι τῷ ψυχρῷ ἄματι, διὰ τὸ δὲ εἶναι μὴ
 ἐναντίον εἶναι τὸ ἀπερδῶναι μὴδὲν ἢ ἐναντίον εἶναι ἄματι.
 διὸ ἐπὶ πάντας ἀπερδῶναι τούτων. καί τοι προσῆκεν ἢ πάντα ἀ
 φορῆσαι ἄμασιν, ἢ μὴδὲν εἶναι οἱ ἢ περὶ φησὶ δύναμειος αὐτοῦ
 περὶ ἀθέρις εἰπεῖν, ἐναντία λέγουσιν αὐτοῖς ἐαυτοῖς. φασὶ δὲ
 ψυχρὸν εἶναι τὸ μετὰ λουμῶν, διὰ τὸ σιωθὸν λίβην ἐπὶ μὴ δεινῆσαι
 διὰ τὸ ἴσων. δὴ λόγῳ τοῖσιν ὅτι τὸ θερμὸν ἄν εἴη τὸ δεινόν. τοῖς
 τοῦ ἢ τὸ λεπτόμερον. ὡς τε συμβαίρη μικρότητι τὸ μετὰ φησὶ
 φέρειν τὸ θερμὸν ἐπὶ τὸ ψυχρὸν, αἰδῶ τοῖς ἄμασιν. ἐπὶ δὲ εἰρήσονται
 πυραμίδος, αἰ μετὰ λαίαν εἴη τὸ πῦρ. ἢ δὲ αἰτίον τὸ ἄματι
 καί φησὶ, αἰδῶ τούτων. ὅτι μὴ οὐκ εἴη τοῖς ἄμασι δεινῆσαι
 σοιχεῖα, φανερόν ἐκ τῶν εἰρημῶν. ἐπεὶ ἢ κινεῖται ταῦτα διαφο
 ραῖς τῶν σώματων αἰτέ κτλ. τὰ πάθη καὶ τὰ ἔργα τὰς δυνά
 μεις (ἐκάστου γὰρ εἶναι φησὶ μὴ τῶν φύσεων καὶ ἔργων καὶ πάθων καὶ
 δυνάμεις) πρὸς τὸν ἄν εἴη περὶ τούτων λεκτέον. ὅ
 πως θεωρήσαντες ταῦτα λάμω
 μὴ τὰς ἐκάστου πρὸς ἔ
 κασον διαφο
 ραί.

ἈΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΠΕΡΙ ΟΥΡΑΝΟΥ ΤΩΝ
 Εἰς τέσσαρα τόμους.

Εὐὰ δὲ βαρέθου κούφου, τίτ' ἔστιν ἐκάτε
 ρον, ἐπὶ τῆς φύσεως αὐτῶν, σκεπτόμενον. καὶ διὰ
 τῆς αἰτίας ἔχουσι τὰς δυνάμεις ταύτας.
 ἔστι γὰρ ἢ περὶ αὐτῶν θεωρία, τοῖς περὶ κί
 νήσεως λόγους οἰκεία βαρῦν ἢ κούφον
 τῷ δυνάμει κινεῖσθαι φυσικῶς πωλίχο
 ἢ βαρῦν. ταῖς δὲ ἐνοργείαις ὀνόματα αὐτῶν
 οὐκ εἶναι πᾶσι εἰς τὸ, τῶν ῥοπῶν εἶναι τοιούτων. διὰ δὲ
 τὸ τῶν φυσικῶν μὴ εἶναι πραγματεῖαν περὶ κινήσεως. ταῦ
 τα δὲ ἔχουσι ἐαυτοῖς οἰον ζώοντα κινεῖσθαι, πάν
 τες μὴ χεῖνται ταῖς δυνάμεισιν αὐτῶν. οὐ μὴ δὲ θεωρεῖται
 τε πᾶσι ὀλίγων, ἰδόντες οὐκ πρῶτον τὰ παρὰ τῆν ἄλ
 λων εἰρημῶν, καὶ διαπερῆσαν τὰ ὅσα πρὸ τῶν σκέψις
 ταῦτην διελθὲν ἀναγκαῖον, οὕτω καὶ τὸ φαινόμενον ἡμῖν
 εἰπὼ μὴ περὶ αὐτῶν. λέγεται δὲ τὸ μὴ ἀπὸ τῶν βαρῦν καὶ
 κούφον. τὸ δὲ πρὸ ἕτερον. τῶν γὰρ ἐχόντων μάρθρα μὴ
 τὸ μὴ εἶναι κούφότερον. τὸ δὲ βαρύτερον οἶον, ξύλου χαλ
 κόν. περὶ μὴ οὐκ τῶν ἀπὸ τῶν λεγόμενων, οὐδὲν εἴρηται
 παρὰ τῶν πρότερον. περὶ δὲ τῶν πρὸ ἕτερον. οὐ γὰρ λέ
 γουσι τίς τὸ βαρῦν, καὶ τί τὸ κούφον. ἀλλὰ τί τὸ βαρύ
 τερον καὶ κούφότερον, ἐν τοῖς ἔχουσι βάρος. μάλλον δὲ ε
 σαι δὴ λόγῳ τὸ λεγόμενον, ὡς τὰ μὴ γὰρ αἰετὶ πέφυκεν
 ἀπὸ τοῦ μέσου φερεῖσθαι. τὰ δὲ, αἰετὶ πρὸς τὸ μέσον. τούτων δὲ

^a A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z Æ Qu V R Ç & (32)
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V W X Y Z Æ (26)
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z æ œ f f f i n n f f i n n f f i n n f f i n n ç
â ã á à é ê è ë ē ħ í ì î ï ú ù û ü ù ó ò ô õ ñ q q (68)
. . . , ' ; : ? ! - - [] * * § † (17)
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 (10)

Synopsis of a 16th-century Roman font from Oxford University Press

a

ΣΑ Δὴ δὲ δηγματῶν ἐ
 μαυτοῦ καρδίας.
 Ἡθην ὁ βασιεὺς πάνυ δὲ
 βασιεὺς τίτλαρα.

αὐτὴ δὲ μετὰ δυνάτα ἕλει
 πεινὴ κατὰ πρόθεσις· ἴνῃ
 κτὶ τῶν ἐμαυτοῦ καρδίας.
 ὁ καὶ βέλτιον, ὅτι μεταφέ-
 ρη ἀπὸ τοῦ βίου πῶς τῶν κτ

b

Θειότατοι Αὐτοκράτορες Σεβήρος, καὶ Αντωνεῖνος τῆς Σ
 Κλαύδιου Ρεφίνου ὁ πολεῖτης ὑμῶν, ὁ διὰ τὴν περα-
 τῶν ἐστὶν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ τὸν ἐν λόγοις συνεχῆ βίον, τὴν
 ἔχει μὲν τῆς σοφίας καὶ τὰς θείας τῆς περιγόνων

Greek fonts of
 Aldus (1495)
 and Granjon (1565)

FIG. 17 (a). Aldus's 146 mm. and 114 mm. greeks of 1495-6 (Aristophanes, *Comoedia novem*, Venice (Aldus) 1498, Goff A-958; Trin. Coll. Cam. N. 4. 2, χ^{2a}).

17 (b). Granjon's *gros parangon* greek, 1565, after Garamont, recast from original materials at Oxford (Morison, S., *John Fell*, Oxford 1967, p. 99).

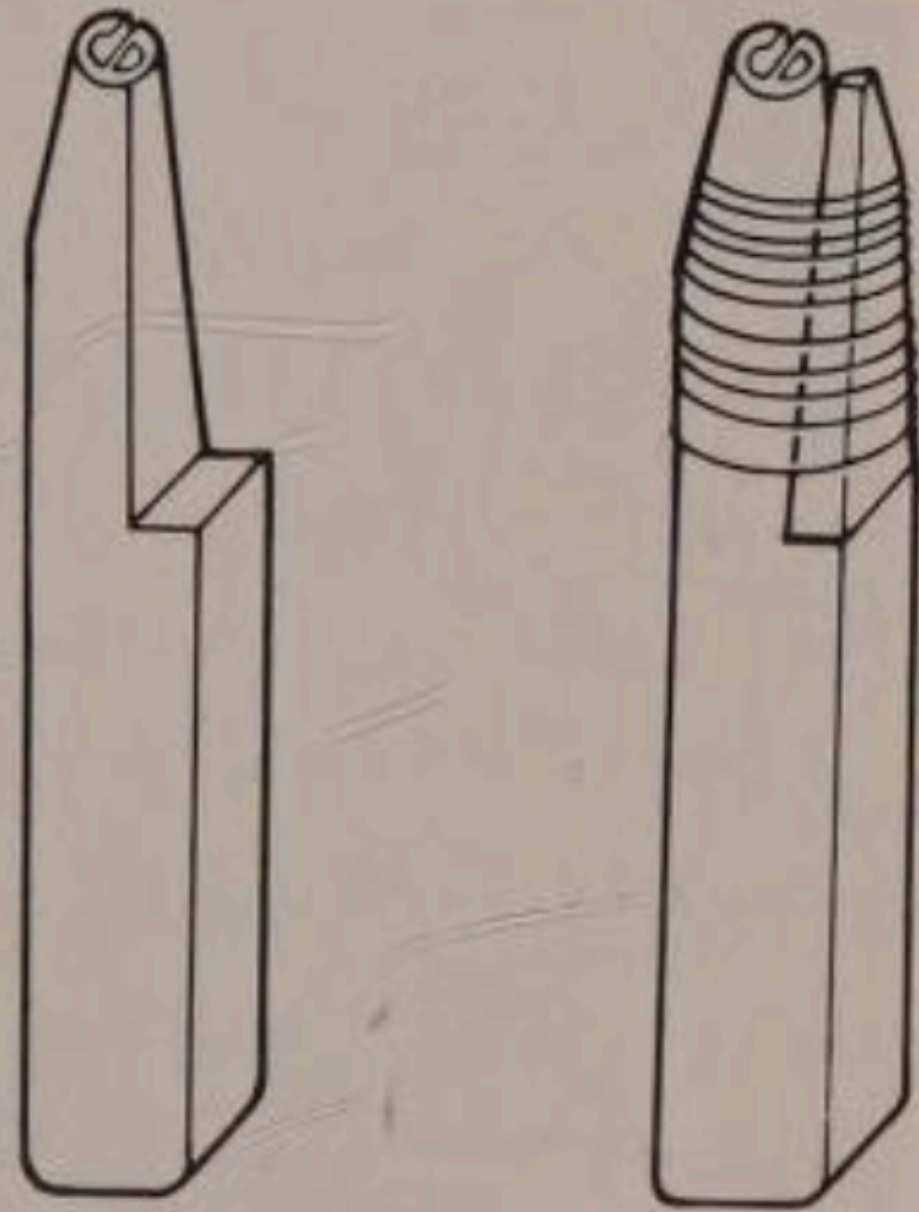
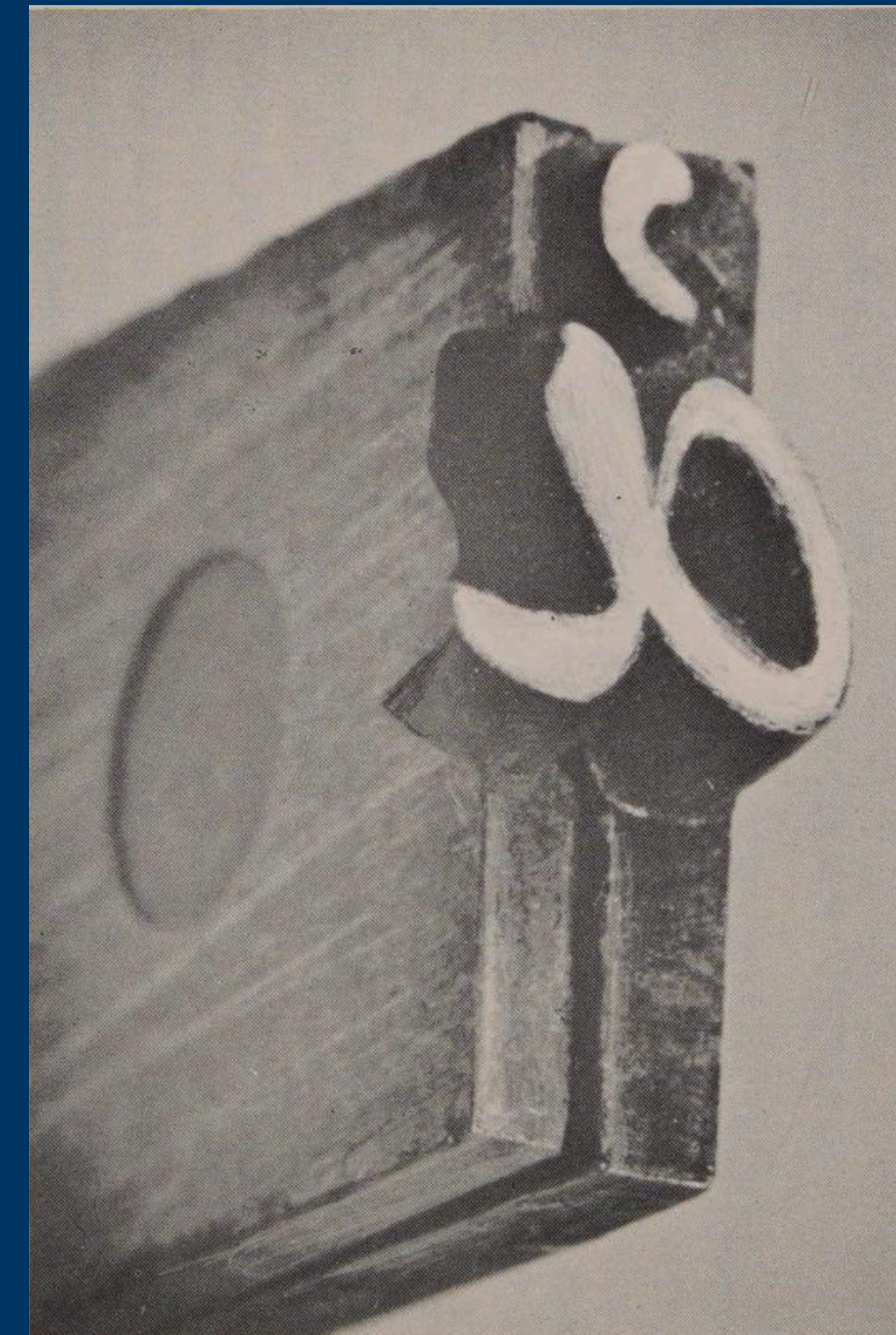

FIG. 18 (a). Stepped vowel punch, with separate accent punch.

Two ways to print an alpha with smooth breathing: left, tie two punches together; middle and right: kern two pieces of type.

More formats, more books, falling prices

Price of books depended on:

1. overhead: premises, equipment
2. labor
3. paper

Paper was cheap and paper was expensive: 1/6 the cost of parchment, by some estimates, but also the largest cost of any edition for a printer.

Smaller format (e.g. octavo) = more page/sheet = lower paper cost

Printing in Hebrew and Arabic

השביעי מלאכתו אשר עשה
 ושנת כיום השביעי מכל
 מלאכתו אשר עשה ויכרז
 אלהים את יום השביעי ויקרש
 אתו כי כו שבת מכל מלאכתו
 אשר ברא אלהים לעשות :
 סברי מרגן כרוך אתה
 יהוה אלהינו מלך העולם ביום
 פרי הגפן: כרוך אתה
 יהוה אלהינו מלך העולם
 אשר כתר בנו מכל עם
 ורוממנו מכל לשון וקדשנו
 במצותיו ותתן לנו יהוה אלהינו
 בארבה שכחות למנוחה
 ומועדים לשמחה הנסים והנפלאים
 לששון את יום המנוח הזה
 את יום חג המצות הזה את
 יום טוב מקרא קדש הזה
 זמן חירותנו באהבה מקרא
 קדש וזכר ליציאת מצרים כי
 בנו כחרת ואותנו קדשת מכל
 העמים ושבת ומועדי קדשך
 כשמחה וכששון הנחלתנו
 כרוך אתה יהוה מקדש
 השבת וישראל והזמנים:
 ואומר שהחינו

ואסחל להיות כמוצאי שבת
 יתחיל ואומר ברא
 פרי הגפן וקדוש ואומר כרוך
 אתה יהוה אלהינו מלך העולם
 ברא מאורי האש: כרוך אתה

הגרות של פסח

כשבאין מכות הכנסת שוטפין
 כוסות וממלאין אחס יין מזוג
 ונותנין כוס לפני כל אחד
 בהסכה ואפילו עני המתפרנס
 מן הצדקה חייב לשתות ארבע
 כוסות:
 ושמים הקערה בשלחן ומכרך
 הגדול שבהם כחכמה ואומר:
 סברי מרגן כרוך אתה יהוה
 אלהינו מלך העולם בורא פרי
 הגפן כאי אמה אשר בחר בנו
 מכל עם ורוממנו מכל לשון
 וקדשנו במצותיו ותתן לנו יהוה
 אלהינו באהבה מועדים
 לשמחה הנסים והנפלאים
 לששון את יום חג המצות הזה את יום
 טוב מקרא קדש הזה זמן
 חירותנו באהבה מקרא קדש
 זכר ליציאת מצרים כי בנו
 כחרת ואותנו קדשת מכל
 העמים ומועדי קדשך כשמחה
 וכששון הנחלתנו כרוך אתה
 יהוה מקדש ישראל והזמנים :
 כרוך אתה יהוה אלהינו
 מלך העולם שהחינו וקיימנו
 והגיענו לזמן הזה:

ואסחל להיות בשבת אומר
 ויכלו השמים והארץ
 וכל צבאם ויכל אלהים כיום

Left: The earliest printed Haggadah, Guadalajara, Spain, 1480

Right and in following slides: The Prague Haggadah, 1526

Looking for chametz with candle and feather

אור
 לארבע עשר
 בודקין את
 החמץ ולא
 בודקין לאור החמה ולא לאור ה
 הלבנה ולא לאור האבוקה אלא
 בנר של שקפה ובודקין בתדיר
 ובסדקין ובכל המקומות שרבו
 להשתמש בו שם ולא יתחד
 שום מלאכה עד שיברקו ואפילו
 בתלמוד תורה וקודם שיתחיל
 לברוק מבדק

ברוך
 אתה יי אלהינו מלך
 העולם אשר קדש
 קדשנו במצותיו וצונו על ביעור ח
 המיץ

ולא ידברו בין הברכה לתחילת הברכה כללי ואחר
 הברכה שמוזר החמץ בתיבה או יתלבו באויר מקום
 שאין עכבר טולט בו שם ויבטלנו ויאמר

בל
 חמירא דאכא דרשותי די לא חמיתיה דבערתי
 ודי לא ביערתייה לביטל ולהוי בעפרא דארעא

בל

למלך בלג ארבעה עשר בניסן כשעה חמישית יקשה לו בחרחה
 בפני עצמו ויטרפו וישליך אפרו ויחכה לביטול ויאמר
חמירא דאכא דרשותי די לא חמיתיה דבערתי
וד לא ביערתייה לביטל ולהוי בעפרא דארעא
 ויקשה החרסת סימן לטיט חרקים מקדימין למצות
 סימן לסדר של פסח

קדשודחז ברפסיתוז מנור רחצה מציא מצח
מחר בודך שלחן עורך צפון בוד חלל גרצה
 כשש עשר מלות אלו כולל סוד בעצת רב רבה בקדש וחזק שיאמר
 קודש אלו כן יתול ידיו בברפס יתן שיעשה טבול בברפס ואחר
 יתקן את מהמצות לחסון ומגיד רחצה שיאמר ראגה האדן כר
 וטול ידיו לסקורה מציא מצח שיעשה דמתיא וברכת על אבילת
 מצח מחר בודך שיעשה טבול שר מחר בתוספת האדיו וברכה
 זכר למקדש כהלל ובשלחן עורך שיאכל סעודתו ובצפון בוד
 שיאכל מחצי המצה הנפורה לאתקומין ואתכני יבד ברכת המזון
 ויאמר הלל וזה מה שאמר הלל גרצה

בערב

פסח כשבאין מבית הנבטת ידא שלוכו עורך
 ועליו קערה וכה שלש מצות ומימי ירקות ל
 ליטוא ואיסיא ושני תבטלין כשר וברכה
 אדן זכר לפסח ואחר זכר להגיגה וחרוסת זכר לטיט מיס ומלח וש
 ושטפין הבוסות ואחר כן מוזגין כוס ראשון ויבד על היין
 ואם הל פסח ליהיה כהלל או מברכין זה רבכה

ברוך אתה יי אלהינו מלך
 העולם פודא פרי הגפן
ברוך אתה יי אלהינו מלך
 העולם אשר בחר
 בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון
 וקדשנו כמצותיו וחתן לנו יי אלהינו
 באהבה מועדים לשמחה חגים
 וזמנים לששון את יום חג המצות הנה זמן חרותנו
 באהבה מקרא קדש זכר ליציאת
 מצר

למה קבעו זכר ליי
 לציאת מצרי בכל
 שבת ומקדשים לבי
 שמצייים עבוד כי
 בישל בפד וסוף
 עק בלח בלח חס
 שהם מלאכה לזכר
 איתנו וזל הדלל
 וכשגלם הקבחה
 והידים על השבת
 לשבת מאותן לט
 מלאכות וברך
 ואשרי ל
 עב

מקרב אלפס אי
 איש דלית ליה ח
 ומרא מליי פיסח
 מקדש איפס היכי
 עבד מבד כרת
 ומסוהיה עלומי
 עד המד סלי ק
 קדשאומוכד לא
 לאכול מצח עאמ
 והד מנביל ליה
 וסיד מצח ומחר
 הפל בלא מסה ל
 אערה

The Prague Haggadah, detail of fol. 25r

Left: Judith with the head of Holofernes; inset: Elijah arriving!

טַבְבוֹנֵי בִשְׁם יְיָ בְּיַמֵּי אֲמִילָם |
 טַבְבוֹנֵי אִם טַבְבוֹנֵי בִשְׁם יְיָ בְּיַמֵּי
 אֲמִילָם | טַבְבוֹנֵי בְּרַבּוּרֵי אֱלֹהִים |
 דוּעְבוּ בְּאֵשׁ קוֹצִים | בִּשְׁם יְיָ
 בְּיַמֵּי אֲמִילָם | דַּחַדְדוּ הַיַּתְנִי
 לַנְּפוֹל וְיִשְׁעוּ עֲדֵי חַמְרֵת
 וְהַיְיָ לִי לְיִשׁוּעָה קוֹל רִנָּה
 וְיִשׁוּעָה בְּאֵהֱלֵי צַרִּיקִים |
 יִמִּיץ יְיָ עֲשֵׂה חֵיל | יִמִּיץ יְיָ
 הוֹמָמָה | יִמִּיץ יְיָ עֲשֵׂה חֵיל |
 לֹא אֲמוֹת בְּיַחֲזִיק וְאֲסַפֵּר
 מֵעֲשֵׂה יְיָ | יִסֹּר יִסֹּר נִי יְיָ
 וְלִמּוֹת לֹא נִתְּנֵי | פִתְחוּ לִי

עדי חמדת יתנו
 וצדי שמו קשה
 צמדות מי כפוך
 חסד יהי מילוי
 חצי שמורד הא
 ודאכו ודאכל
 הטכשלד אתי
 ודדי שכתוב עדי
 חמדת יה וכן אם
 קוננת השמוד
 יה ע מי ועמוד

שעדי

שֵׁעַר צַרְקָא בְּנֵי אֲוִדָה |
 יְהוָה זֶה הַשַּׁעַר לִי צַרִּיקִים
 וּבְאוּבוֹ | אֲוִדָה בְּיַעֲנִיתֵנִי
 וְתִהְיֶה לִי לְיִשׁוּעָה | אֲוִדָה

אֲבֵן מֵאֲסוֹ הַבּוֹנִים הַיְיָ
 לְרֵאשִׁי פִנֵּה | אֲבֵן מֵאֲתַת יְיָ
 הַיְיָ זֶה הַשַּׁעַר לִי לְיִשׁוּעָה
 בְּעֵינֵינוּ | מֵאֲתַת זֶה הַיְיָ עֲשֵׂה
 וְנִגְלִלָה וְנִשְׁמַחָה בּוֹ | זֶה

אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן
אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן
אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן
אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן	אֲבֵן

והיה זה השער
 הגדול כמו ועשת
 את צמדתה

כי איהא במרדש
 כשהקן ישי ובא
 בימים ובילדי לו
 כלבנו לבד מרדד
 בעש עם אשתו לא
 רצה לשכב במטה
 ודבר עם בתוה
 אהת לט בול ולבא
 במטתו בלילה
 והלכה העקרה וה
 וספרה לאשה
 כרברים האלה לט
 מלטה נפטיק ויש
 ושכני במטתי וא
 לאני אשכב במטה
 במטתי וידו בליל
 דיבא ישי למטת
 העקרה וביצא שם
 אשה וישכב עמה
 והדתה ממנו וילד
 חזק זהו כל העול
 שבוים שזמנה אה
 אשת ישי גם ישי
 חסרה וישא דיב
 דבער מאד ולא ד
 נתנו לחיות עם ד
 אדו ונתנו להחיות
 עם הרוקים שבש
 בקרן ובדורה ובש

וכסבתה לה לחיות מלך על ישראל ענה אלו ואמרה ארד בני עינתו ותהי לי לישועה כי קד דבה היתי
 שפאה ונתסדת לחונה בלי כל דודי כתיב ואמר אכן מאכו הבונים היתה לראש פכה שעררה ה התי ב
 ושכל מבלי אדו וקכשיו נתגדלהו ובמשרתי על כולם וישי עצמו פתח ואמר מאת ה היתה זאת היא כ
 נפלאות בעיניו סהטבתו זה לבו הושים ושמדא הנביא שבא למרשה פתח ואמר זה הדם בני לכן ב
 וישי תלדי את דוד רבי שדו מסוכקים אם תוליה אם אין טו קב

Transla. Gre. lxx. cū interp. latina.

Ca. 1.
A
Hebre.
11. a.
ps. 88.
Hier.
10. b.

Τῷ ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ἡ
at terra erat invisibilis et icōposita. et tenebre su
δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος. καὶ σκότος ἐ
per abyssum: et spiritus dei ferebatur su
πάνω τῆς ἀβύσσου. καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐ
per aquam. et dixit deus fiat lux. et fa
πάνω τῷ ὕδατος. καὶ εἶπεν ὁ θεὸς γενήθητω φῶς. καὶ ἐ
cta ē lux. et vidit deus lucē: ὅτι καλόν. καὶ διε
γένετο φῶς. καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὸ φῶς, ὅτι καλόν. καὶ διε
uisit deus inter lucē: et inter
χώρισεν ὁ θεὸς ἀναμέσον τῷ φωτός, καὶ ἀναμέσον τοῦ
tenebras. et vocavit deus lucē diem: et tene
bras vocavit noctē. et factū ē vespe: et factū ē
τος ἐκάλεσεν νύκτα. καὶ ἐγένετο ἑσπέρα, καὶ ἐγένετο
mane: dies vnus. et dixit deus fiat firmamētū in

Transla. B. Hiero.

Un^o principio crea .i.
uit^{us} deus oooooo oooo
celum^{us} & terrā. Terra
autem ooo ooo oooooo
erat^{us} inanis & vacua: ^m &
tenebre erant^{us} sup^{er} faciē
abyssi: ^q & spiritus^{us} dei
ferebatur^{us} super ooooo
aqua. Dixitq^{ue} deus.
Fiat ooooooooooooo
lux. Et facta ē lux. Et
vidit^{us} deus lucem ooooo
q^{ue} esset^{us} bona: ^l & diuisit
oooooooooooooooooooo
lucem^{us} a tenebris: ^r ap
pellauitq^{ue} ooooooooooooo
lucem^{us} diē: ^x & tenebras

Tex. Heb. Gen. Ca. 1. Tertia. heb.

בראשית ברא אלהים את יי
השמים ואת הארץ והארץ
היתה תהו ובהו והשך על פני
תהום ורוח אלהים מרחפת על
פני המים ויאמר אלהים יהי יי
אור ויהי אור: וירא אלהים את י
האור כי טוב ויבדל אלהים בין י
האור ובין החשך ויקרא אלהים
לאור יום ולחשך קרא לילה יי

Ca. 1.
ראש
היה תהו ובהו
פנה
המים רחף
אמר היה
ראה
בדל
קרא

The Complutensian Polyglot Bible, detail of Gen. 1, top of page

The Complutensian Polyglot Bible, detail of Chaldaic (Aramaic) version

τῆτα, καὶ ξύλον κάρπιμον ποιοῦν καρπὸν οὐ πᾶσι
mē eius in ipso: scōz genus sup terrā. et vidit
μα αὐτῷ ἐν αὐτῷ κατὰ γένος ἐπὶ τῆς γῆς. καὶ εἶδεν

q; faciēs fructū: & hñs
vnū quodq; sementem
fm spēm suā. Et vidit

Transla. Chal.

וַיִּקְרָא מִן בְּרֵאשִׁית יְיָ שְׁמַיָא וַיֵּת אַרְעָא: וַאֲרַעָא הֵת צְדִיָא וְרַקְנִיָא וַחֲשׂוּכָא עַל אֲפִי
תְּהוּמָא וְרוּחָא דְרִירָא מִנְּשַׁבָּא עַל אֲפִי מִיָּא: וַאֲמַר יְיָ יְהִי נְהוּרָא וְהוּה נְהוּרָא: וַחֲזָא יְיָ
יֵת נְהוּרָא אֲרִי טֹב^ב וַאֲפִרִישׁ יְיָ בֵּין נְהוּרָא וּבֵין חֲשׂוּכָא: וּקְרָא יְיָ לְנְהוּרָא יוּמָא
וְלִחֲשׂוּכָא קְרָא לִילִיָא וְהוּה רִמְשׁ וְהוּה צִפֹּר יוּמָא חֵד: וַאֲמַר יְיָ יְהִי רַקְיָעָא^כ בְּמַצִּיעוֹת
מִיָּא וַיְהִי^מ מִפְּרִישׁ בֵּין מִיָּא לְמִיָּא: וַעֲבַד יְיָ יֵת רַקְיָעָא וַאֲפִרִישׁ בֵּין מִיָּא דְמַלְרַע
לְרַקְיָעָא וּבֵין מִיָּא דְמַלְעִיל לְרַקְיָעָא וְהוּה כֵּן: וּקְרָא יְיָ לְרַקְיָעָא שְׁמַיָא וְהוּה רִמְשׁ
וְהוּה צִפֹּר יוּם תְּנִין: וַאֲמַר יְיָ יֵת כְּנָשׁוֹן מִיָּא מֵתָחוֹת שְׁמַיָא לְאַתֵּר חֵד וְתַתְּחִזִּי רַב־שֵׁתָא
וְהוּה כֵּן: וּקְרָא יְיָ לִרְבִּישֵׁתָא אַרְעָא וְלַבֵּית כְּנִישׁוֹת מִיָּא קְרָא יִמֵּי וַחֲזָא יְיָ אֲרִי טֹב:
וַאֲמַר יְיָ תְּדַאֲרֵי אַרְעָא דִּיתְאַה עֲשֵׁבָא דְבַר זְרַעִיָּה מִזְּרַע אֵילָן פְּרִין עֲבִיד פְּרִין
לְזִנְהֵי דְבַר זְרַעִיָּה בֵּיה עַל אַרְעָא וְהוּה כֵּן: וַאֲפִיֻקַּת אַרְעָא דִּיתְאַה עֲשֵׁבָא דְבַר זְרַעִיָּה
מִזְּרַע לְזִנְהֵי וְאֵילָן עֲבִיד פְּרִין דְבַר זְרַעִיָּה בֵּיה לְזִנְהֵי וַחֲזָא

Book of Hours in Arabic,
the first Arabic book
printed with movable type.
Gregorio de Gregori, Fano
(or Venice), 1514.

Commissioned by Pope
Julius II, completed under
Leo X. Designed for Melkite
Christians.

The first known printed first printed Qur'an, Venice, Paganino and Alessandro Paganini, 1537-38

Printing Islamic books was forbidden by the Sultan in 1485 and again in 1515, but printing Jewish and Christian books was allowed; hence the first press in Constantinople was a Jewish press, est. 1493 by a refugee from Spain.

The first Greek press in Constantinople wasn't established until the 1620s, by a printer who had previously worked in London.

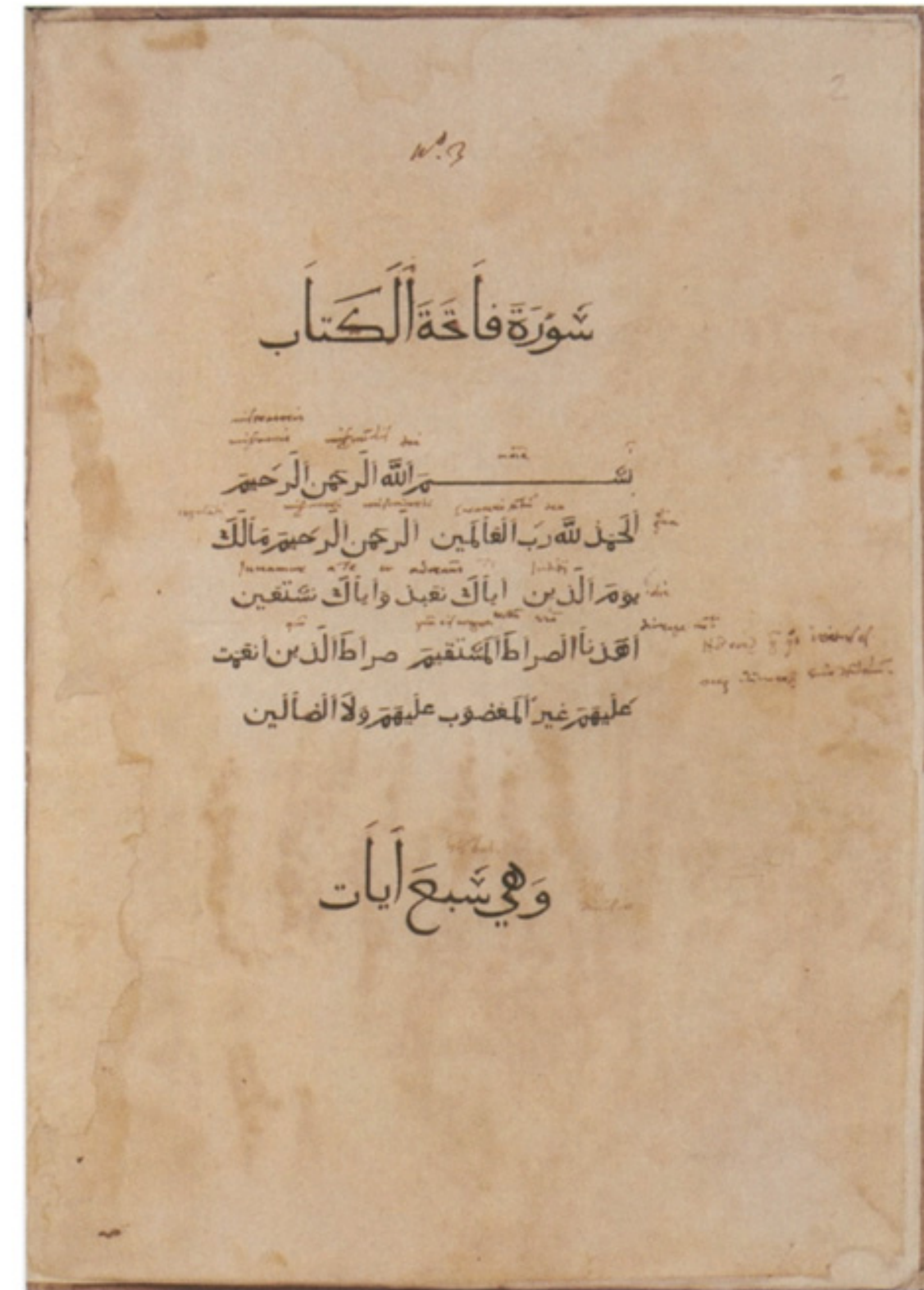

Fig. 1: The only known copy of the first printed Qur'an. (Venice: Paganino and Alessandro Paganini, between 9 August 1537 and 9 August 1538).

Printing the Bible

Otherwise-well-informed historian of Renaissance Italy, 2025:

Gutenberg went bankrupt because he poured all his resources into printing the Bible, which only clergy were legally allowed to read.

The most famous humanist bishop, soon-to-be pope, 1455:

I saw the most marvelous invention in progress, but I can't get a copy because they've all been pre-sold!

Leading historian of early printing:

Editions of the Bible printed between Gutenberg and 1500: 95

Up to 1474, they were lectern Bibles or giant editions w/commentary, large folios. 1480s: Chancery folios, the size of a piece of notebook paper, became normal. 1490s: Small quartos and octavos.

Well over 500 editions were produced in the first half of the 16th century.

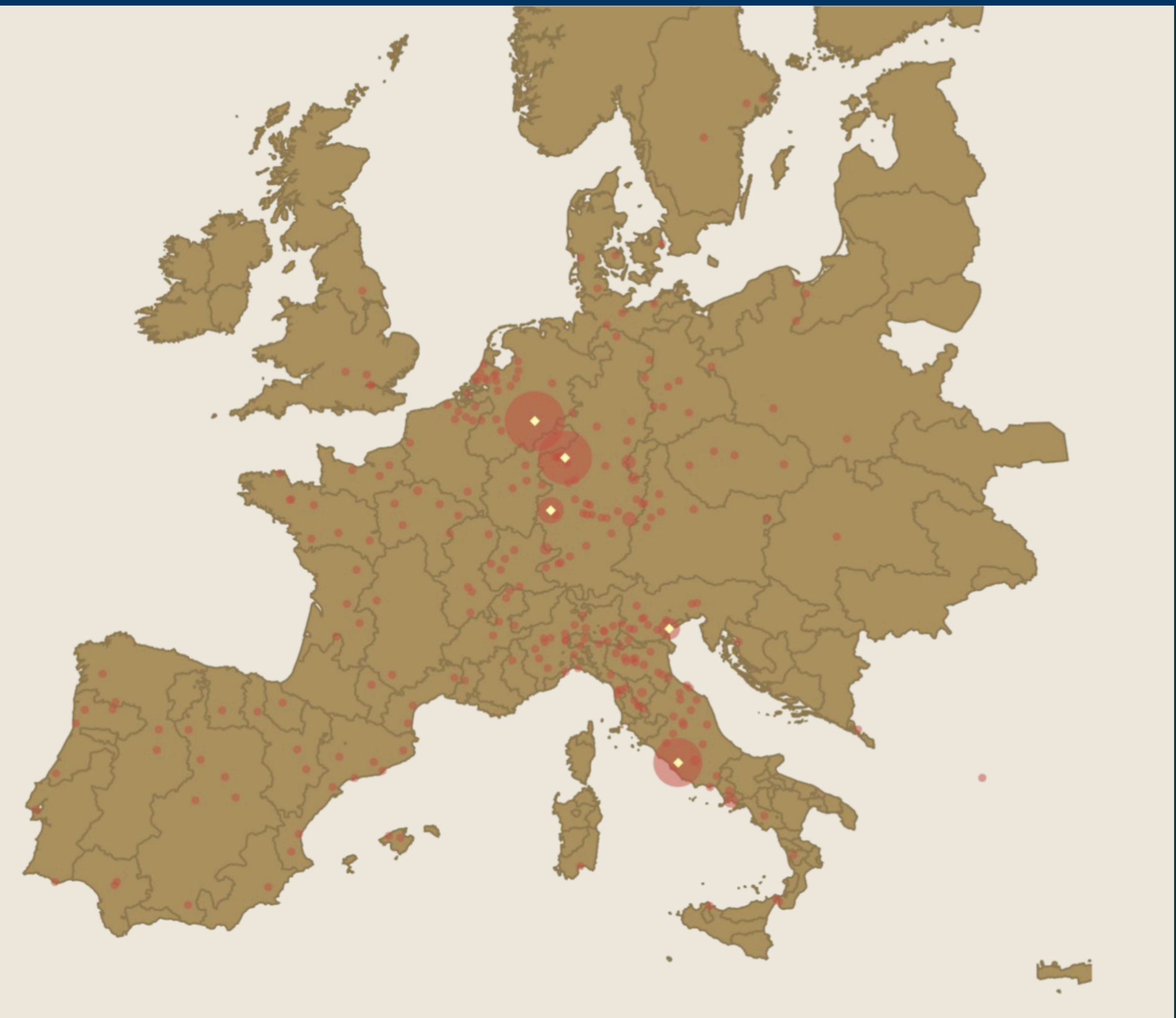

1450—1460

Place	Total
Mainz	28
Bamberg	3
Strasbourg	1

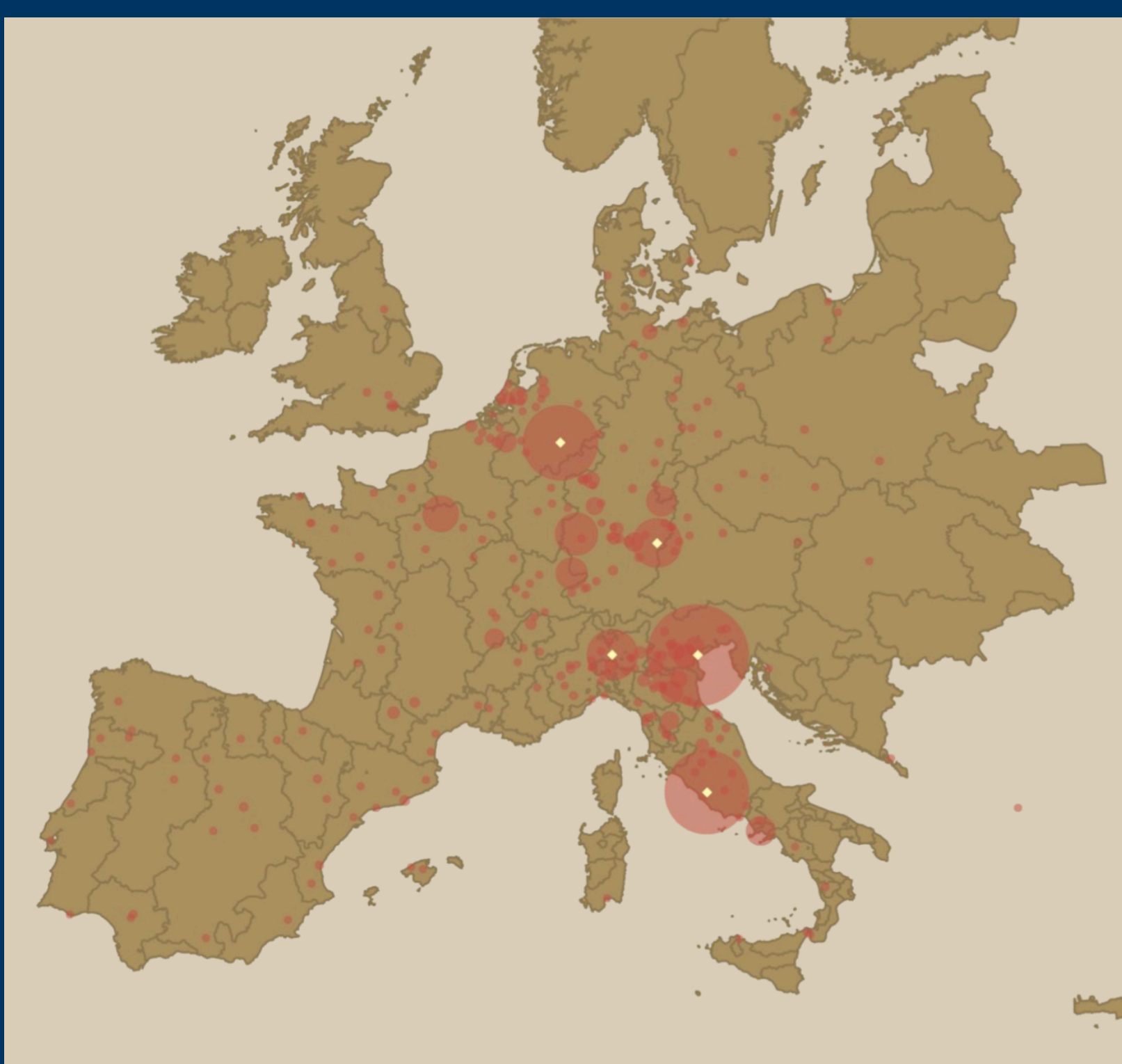
1461—1470

Place	Total
Cologne	99
Mainz	87
Rome	78
Strasbourg	35
Venice	26

Biggest printers by decade,
15th-century presses, by
number of editions

(Maps by Nicole Chai, Tufts
University)

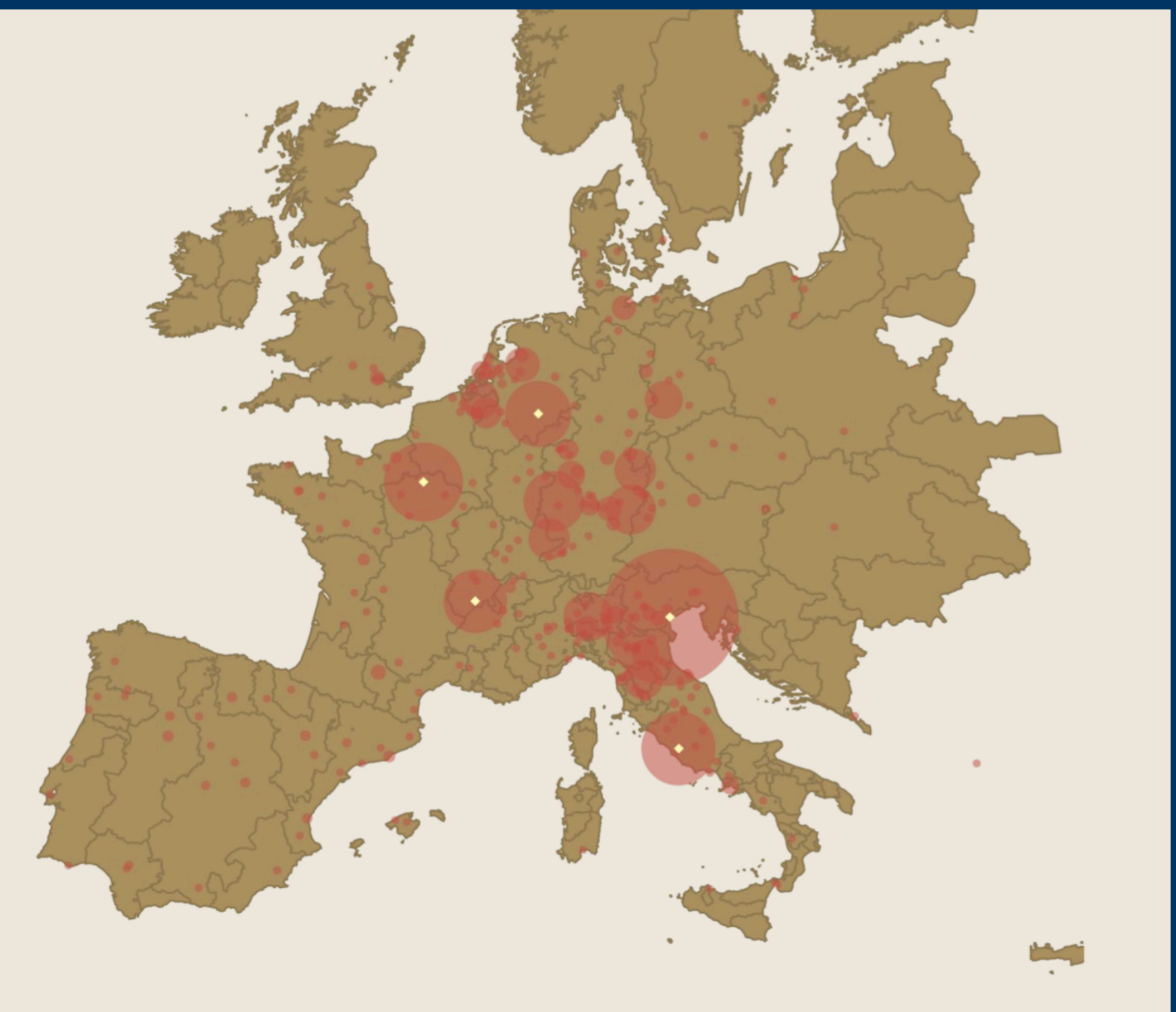

1471—1480

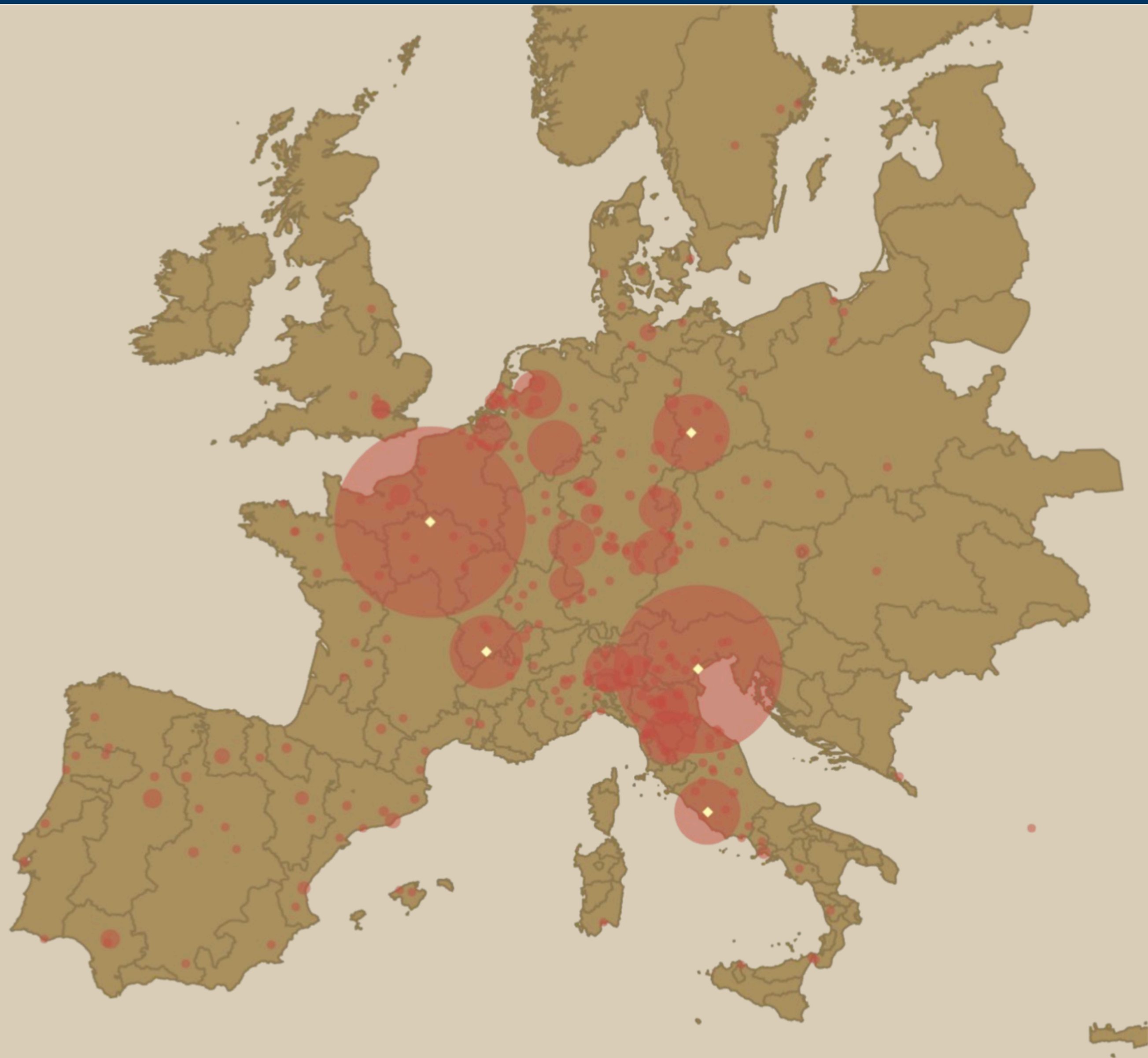
Place	Total
Venice	683
Rome	555
Cologne	491
Milan	314
Augsburg	303

1481—1490

Place	Total
Venice	1063
Paris	584
Rome	548
Cologne	480
Lyons	456

1491—1500

Place	Total
Paris	2146
Venice	1879
Leipzig	798
Lyons	761
Rome	670

Control of the Press

Pre-Reformation reaction to vernacular scripture: e.g. Constitutions of Arundel 1408 against Lollards

1455-1517: Expansion and rationalization of the printing trade; extensive use of the press by Catholic scholars and hierarchy

1517: Luther's 95 Theses (right)

1520s: Pamphlet Wars in Germany

1550s-60s: Anxiety about the press on all sides by those in power: Edict of Châteaubriant 1551, Stationers' charter in England 1557-58, Vatican Index of Prohibited Books 1560

Amore et studio elucidande veritatis: hec subscripta disputabuntur Wittenberge. Presidente R. P. Martino Luther: Artium et Theologie Magistro: cuiusdem ibidem lectione D. Dinaris. Quare petit: ut qui non possunt verbis presentes nobiscum disceptare: eagent id literis absentes. In noie dni nostri ihesu xpi. Amen.

1 Dominus et magister noster Iesus christus dicens. Penitentiam agite. etc. omnem vitam fidelium penitentiam esse voluit. 2 Quod verbum de penitentia sacramentali (id est confessio et satisfactio que sacerdotum ministerio celebratur) non potest intelligi. 3 Non nisi solum intendit interiori: immo interiori nulla est. nisi foris operetur variis carnis mortificationibus. 4 Danet itaque pena donec manet odium sui (id est penitentia vera intus) sed versus ad introitum regni celorum. 5 Papa non vult nec potest illas penas remittere. propter eam: quod arbitrio vel suo vel canonum imposuit. 6 Papa non potest remittere ullam culpam nisi declarando et approbando remissionem a deo. Huius certe remittendo casus referuntur sibi: quibus propter peccatum culpa proferuntur remaneret. 7 Nulli proliis remittit deus culpam: quin simul eum subiciat: humilitatem in orationibus: sacerdotum suorum vicario. 8 Canonice penitentiales solum vivitibus sunt impositi: nihil mortuorum sibi eisdem debet imponi. 9 Unde bene nobis facit spiritus sanctus in papa. excipiendo in suis decretis spiritus articulum mortis et necessitatis. 10 Indocere et male facit sacerdotem: qui mortuorum penitentias canonicas in purgatorium referunt. 11 Hanc illa de mutanda pena Canonica in penam purgatorii: videtur certe doctis: mentibus episcopis seminata. 12 Quam pene canonicam non potest: sed ante absolutionem imponebantur: tantum tentamenta vere contritionis. 13 Mortuorum pro morte omnia solvunt. et legibus canonum mortui iam sunt habentes iure carum relaxationem. 14 Imperfecta sanitas seu charitas mortuorum: necessario secum fert magnam timorem: tantoque maiorem: quanto minor fuerit ipsa. 15 Hinc timor et horrore fatia est. se solo: vel alia taceat: facere penam purgatorii: cum sit primum desperatio horrore. 16 Videtur infernum: purgatorium: celum differre: sicut desperatio: prope desperatio. securitas differunt. 17 Necessarium videtur aiaibus in purgatorio: sicut in inferno: ita augeri charitatem. 18 Hec probatum videtur velle: aut rationibus aut scripturis. quod sint extra statum meriti seu agende charitatis. 19 Hec hoc probatum esse videtur: quod sint de sua firmitudine certe et secure saltem oculo. licet nos certissimi simus. 20 Ergitur papa pro remissione plenarie omnium penarum. non simpliciter omnino. intelligit: sed a seipso tantummodo imposuit. 21 Errant itaque indulgentiarum predicatores: qui dicunt per papam indulgentias: hominem ab omni pena solvi et salvari. 22 Quam nullam remittit aiaibus in purgatorio: quam in hac vita debuissent sibi Canonice solvere. 23 Si remissio vlla omnino omnino penarum: potest alicui dari. certum est eam non nisi pro seculis. i. paucissimis dari. 24 Falli ob id necesse est: maiorem partem populi: per indifferentem illam et magis gratiam pene solute promissione. 25 Qualis preterea huiusmodi papa in purgatorio generaliter: talem huiusmodi quilibet spiritus scopus et curatus in sua dioecesi et parochia specialiter. 1 Dicitur quod papa: quod non preterea clauso: quam nullam huiusmodi: sed per modum suffragii dat aiaibus remissionem. 2 Quod loquens predicat. qui statim ut iactus nummus in cistam tinnierit: eum laque dicitur animam. 3 Certum est. alium in cistam tinniente: augeri questum et avaritiam posse. sicut fragrum autem ecclesie: in arbitrio dei solum est. 4 Quis scit. si vobis aie in purgatorio velint redimi. sicut de. S. Scuerino ex paschali factum narratur. 5 Nullus est securus de veritate sue contritionis. multominus de consecutione plenarie remissionis. 6 Quod ratio est de penitentia: tunc ratio est de indulgentiis redimendis. i. rarissimam. 7 Danabunt internum cum suo ingratum: qui pro lras venias securos sese credunt de sua salute. 8 Laudandi sunt nimis: qui dicunt venias illas papae: donum esse illud dei inestimabile: quo reconciliat homo deo. 9 Gratie enim ille veniales: tantum respiciunt penas satisfactiois sacramentalis ab homine constitutas. 10 Non christiana predicant: qui docent. quod redemptionis animarum vel confessionalia: non sunt necessaria contritio. 11 Quilibet christianus vere concupiscit: huiusmodi remissione plenaria: a pena et culpa. etiam sine lras venias sibi dedita. 12 Quilibet verus christianus: siue vivus siue mortuus: huiusmodi participatione omnium bonorum christi et ecclesie. etiam sine lras venias a deo sibi daram. 13 Remissio tamen et participatio papae: nullo modo est preterea. quod videtur dicitur est declaratio remissionis diuine. 14 Difficilimum est: etiam doctissimis theologis: simul extollere venias largitatem: et contritionis veritatem coram populo. 15 Contritionis veritas penas querit et amat. Venias autem largitas relaxat: et odisse facit saltem occasione. 16 Laute sunt venie aplice predicande: ne populus false intelligat. eas proferri ceteris bonis omnibus charitatis. 17 Docendi sunt christiani. quod papa mens non est: redemptionis venias vlla ex parte coparanda esse omnibus misericordie. 18 Docendi sunt christiani. quod dano pauperum: aut mutuo egeni: melius facit: quam si venias redimeret. 19 Quia pro opus charitatis crevit charitas: fit homo melior. sed pro venias non fit melior: sed tamen modo a pena liberio. 20 Docendi sunt christiani. qui vident egenum: et neglecto eo. dat pro venias non indulgentias papae: sed indignationem dei sibi vendicat. 21 Docendi sunt christiani: quod nisi superfluo abundant: necessaria tenent domum suam retinere: et nequaquam propter venias effundere. 22 Docendi sunt christiani. quod redemptio veniarum est libera: non precepta. 23 Docendi sunt christiani. quod papa sicut magis eger: ita magis optat in venias dandis pro se devotam orationem: quam propter pecuniam. 24 Docendi sunt christiani. quod venie papae sunt vitales: si non in eas confidunt. Sed nocentissimi timorem dei per eas amittunt. 25 Docendi sunt christiani. quod si papa nosset extractionem venialium predicatorum mallet basilicam. s. petri in cinerem ire: quam edificari. ante carne et ossibus omnium suarum. 1 Docendi sunt christiani. quod papa sicut debet ita velle. etiam vendita si opus sit basilica. s. petri: de suis pecuniis dare illis: a quo: unum plurimum quidam concionatores venias pecuniam eliciunt. 2 Quana est fiducia salutis pro lras venias. etiam si commissario: immo papa ipse sua aiam pro illis impigneraret. 3 Hostes christi et papae sunt: qui propter venias predicandas verbum dei in alio ecclesie penitus silere iubent. 4 Iniqua sit verba dei: in eodem sermone: equale vel longius tempus impenditur ventis quam illi. 5 Mens papae necessario est. quod si venie (quod minimum est) vna capana: vno pompio: et ceremonio celebrant. Evangelium quod maximum est: centum campanis: centum pompis: centum ceremonio predicat. 6 Hec sunt merita christi et papae: dat indulgentias: nec satis notari sunt: nec cogniti apud populum christi. 7 Temporalis certe non esse patet. quod non tam facile eos profundit: sicut tamen colligunt multi concionatores. 8 Hec sunt merita christi et papae. quod hec sine papa operis gratiam hominis interioris: et crucis: morte: in eternum extortio. 9 Hec sunt merita ecclesie. s. laurentii: dixit esse: pauperes ecclesie. s. locutus est vna vocabuli suo tpe. 10 Sine temeritate dicimus: claves ecclesie (merito christi donatas) esse thesaurum istum. 11 Clavis est enim. quod ad remissionem penarum et casuum sola sufficit pro papa. 12 Uerus thesaurus ecclesie. est sacrosanctum euangelium glorie et gratie dei. 13 Hic autem est merito odiosissimus. quod ex primo factum nouissimum. 14 Hec sunt autem indulgentiarum merito est gratissimum: quod ex nouissimo factum primum. 15 Ergitur thesauri euangelici rhetia sunt: quibus olim piscabant viros diuitiarum. 16 Hec sunt indulgentiarum rhetia sunt: quibus nunc piscant diuitias viros. 17 Indulgentie: quas concionatores vociferant maxime gratias. intelligunt vere tales quoad questum pro mouendum. 18 Sunt tamen re vera minime ad gratiam dei et crucis pietate comparata. 19 Tenent spiritus et curati venias applicari commissario cum omni reuerentia admittere. 20 Sed magis tenent oibus oculis intendere: oibus auribus aduertere: ne pro commissione papae illa illa forma predicent. 21 Contra venias applicat: vitare quod loquitur. sit ille anathema et maledictus. 22 Qui vero contra libidine ac licentia verborum concionatores veniarum curam agit: sit ille benedictus. 23 Sicut papa iuste fulminat eos: qui in fraudem negotii veniarum quas cunctis arte machinantur. 24 Quis magis fulminare intendit eos: qui pro veniarum pretextu in fraudem sancte charitatis et veritatis machinantur. 25 Opinari venias papales raras esse: ut solvere possint homines. etiam si quod impossibile dei genitricis violasset. Est insanire. 1 Diximus contra. quod venie papales: nec minime venialium peccatorum tollere possint quo ad culpam. 2 Quod dicitur. nec si. s. petrus modo papa esset: maiorem gratiam donare possit est blasphemiam in scriptis petrum et papam. 3 Diximus contra. quod etiam iste et quilibet papa maioris huiusmodi. s. euangelium: virtute: gratias curatorem. etc. vt. i. l. co. xij. 4 Dicere. Crucis armis papalibus insignit: cruci christi equitas lere: blasphemiam est. 5 Ratione reddent spiritus: curati et theologis. qui tales sermones in populum licere sinunt. 6 Facit hec licetiosa venias predicatio. ut nec recurrentia papae facile sit: etiam doctis viri redimere a calumnia aut certe argui: quod sit in laque. 7 Hec. Cur papa non euacuat purgatorium. propter scripsum charitatem et summam aiaibus necessitate: et cum omnino iustissimam. Si infinitas aiaibus redimitur pro pecuniis funestissimam ad structuram basilicam: ut casus leuissimam. 8 Hec. Cur pmanet exequie et annuaria defunctorum: et non reddat aut recipi permittit beneficia pro illis instituta. cum iam sit iniuria pro redemptio: ore curia pcedit: aiam pro et amica dei redimere. Et tamen propter necessitate ipsius metipso et dilecte anime non redimunt ea gratuita charitate. 9 Hec. Cur Canonice penales re ipsa et non vlla: iam diu in semet abrogati et mortui: adhuc tamen pecuniis redimuntur per concessionem indulgentiarum tanquam viuacissimi. 10 Hec. Cur papa cuius opes hodie sunt opulentissimas: inanis et effusio: non de suis pecuniis magis quam pauperum fidelium struit vna tamen basilicam sancti petri. 11 Item. Quid remittit aut participat papa iis: qui pro contritione perfectas ius habent plenarie remissionis et participationis. 12 Item. Quid adderet ecclesie boni maioris. Si papa sicut semel facit: ita ceteris in die quilibet fidelium has remissiones et participationes tribueret. 13 Ex quo papa salute querit aiaibus: pro venias magis quam pecunias. Cur suscipit lras et venias iam olim pcessas: cum sint eque efficacces. 14 Hec scrupulosissima laico: argumeta: sola propter propter: nec reddita ratione diluere. Est ecclesiam et papam hostis: ridendos exponere et infelices christianos facere. 15 Si ergo venie sunt in spiritu et mente papae predicantur. facile illa omnia soluerent: immo non essent. 16 Valeat itaque oculo illi. Hec dicitur pro christi. Par par. et non est par. 17 Huiusmodi agat oculo illi. Hec dicitur pro christi. Erur crux. et non est crux. 18 Huiusmodi ostendunt christiani: vt caput suum christum per penas: morte: in infernos sequi studeant. 19 Hec si magis pro multas tribulationes intrare celum: quam pro securitate pacis confidunt. 1577

DOMINANT RELIGIONS IN EUROPE, 16TH CENTURY

- Spread of Reformation
 - Lutheranism
 - Calvinism
 - Anglicanism
- Geneva Center of Reformist movement
- 1560 Established Protestant governance
- The Holy Roman Empire
- The Ottoman Empire
- Catholicism
- Orthodoxy
- Islam

